

- FODOR KATALIN 2004. Csángó nyelvföldrajzi kutatás. In: KISS JENŐ szerk., *Nyelv és nyelvhasználat a moldvai csángók körében*. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 221. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 2004. 97–104.
- FODOR KATALIN 2006. A moldvai csángó nyelvjárások szókészletének vizsgálatához. In: MÁRTONFI ATTILA – PAPP KORNÉLIA – SLÍZ MARIANN szerk., *101 írás Pusztai Ferenc tiszteletére*. Argumentum Kiadó, Budapest. 177–180.
- FODOR KATALIN 2007. Nyelvjárási intonációs vizsgálatok. In: GUTTMANN MIKLÓS – MOLNÁR ZOLTÁN szerk., *V. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely. 75–79.
- FODOR KATALIN 2011. Moldvai családnevek. In: VÖRÖS FERENC szerk., *A nyelvföldrajztól a névföldrajzig II. Családnév–helynév–kisebbségek*. Savaria University Press, Szombathely, 2011. 117–126.
- FODOR KATALIN – GERSTNER KÁROLY 2002. A terepgyakorlatok szerepe a dialektológiai oktatásban. In: SZABÓ GÉZA – MOLNÁR ZOLTÁN – GUTTMAN MIKLÓS szerk., *IV. Dialektológiai Szimpozion*. Berzsényi Dániel Tanárképző Főiskola Magyar Nyelvészeti Tanszéke, Szombathely, 2002. 34–40.
- FODOR KATALIN – HAJDÚ MIHÁLY 1973. A magyar nyelvjárási szövegek több szempontú lejegyzéséről. *Magyar Nyelv* 69: 51–69.
- MDial. = *Magyar Dialektológia*. Szerk. KISS JENŐ. 2., javított kiadás. Osiris Kiadó, Budapest.
- SZENTGYÖRGYI RUDOLF 2014. *A tihanyi apátság alapítólevele 1. Az alapítólevél szövege, diplomatai kai és nyelvi leírása*. ELTE Eötvös Kiadó, [Budapest].

N. FODOR JÁNOS
Eötvös Loránd Tudományegyetem

NYELVTÖRTÉNETI ADATOK

Kóser vagy tréfli?

Jiddis szócikkek az Etimológiai Szótárban*

4.11. Macesz [1875] 'pászka'. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *mazze, mazo, mazses*^a (többes szám) 'pászka'. A jiddis szó forrása az azonos jelentésű héber *maššāḥ*^b volt. Nyelvünkbe a többes számú alak került, vö. *bricsesz, pajesz*. A bizalmas nyelvhasználat szava^c (ESz. 501).

a) A jiddis szóban ugyanazt a [ts]-t kétféleképp (z és zz) jelöli az átírás.

b) Nem *h*-ról, hanem *h*-ról van szó.

c) A megvizsgált szótárak közül kettőből hiányzik, a többi viszont nem ad semmilyen stilisztikai minősítést. Nem tűnik bizalmasabbnak, mint a *csipetke*.

Kiegészítés:

מַצֶּה matse, maze 'pászka'

* Lásd Magyar Nyelv 111. 2015: 250–254.

I. A héb. מַצָּה [maššā] töve valószínűleg a מִצָּה [mšš] 'kiszárit' (> újhéb. מִצָּה [mšh] 'kiszárit, kinyom, kicsavar'). A kel. jidd. מצה [matse], (többes) מצות [matses], nyug. jidd. *ma(t)zo, matze*.

Ha a portéka a kereskedő nyakán marad, mondják évődve: גייט ווי מצות אים וואַסטיקען [geyt vi matses im vatikan] 'kelendő, mind a macesz a Vatikánban'. Egy bonyhádi adatközlővel 88 éves korában folytatott beszélgetés részlete: האַנט ביי האַנט אױך געמאַכט ביי האַנט [di matses vor(n) oykh gemakht bay hant] 'a maceszt is kézzel készítették'.

II. A szó már 1881-ben olvasható Jókainál: „A jó ember örömeiben egy tál *maceszt* tett élénk. Mi nem akartuk elrontani a kedvét, s egy csipetnyit megkóstoltunk belőle” (Akik kétszer hálnak meg).

Összetételben is él: מצה-קניידל [matse-kneydl] 'maceszgombóc'; népetimológiás származéka a tréf. nyelvj. *maci*.

III. A szó bekerült számos nyelvbe: ném. *Matze* (főleg többesben: *Matzen*, ez elvonás a *Mazzes* alakból, a 15. századtól), *Mazzes*, ang. *matse*, le. *maca*, ukr. *маца*, cseh *maces*.

Irodalom: AY. 62; BBW. 3: 228; BÍRÓ 2004: 9; BLAU–LÁNG 1941: 38; CEDH. 374.1, 376.2–3; DWJH.² 129–130; ÉKsz.² 850; ÉrtSz. 4: 874; ESJČS. 292; EWUng. 2: 917; FWB. 4: 1967–1968; GWB. 56; HCL. 500, 502; JWB. 116; KIEFER 1995: 366–367; LANDMANN 1992⁴: 195–196; LMSz.² 317; MEYD. 254; ÖWB.³⁹ 281–282; RAJ 1999: 157–158; REJZEK 2001: 355; ROSTEN 1983: 227–228, 2006²: 369; RWB. 5: 953; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 170; TESz. 2: 805; ÚMTsz. 3: 931; WBJL. 131–2; WIENER 1898: 341; WR.² 210; YEHD.² 312; ZsBp. (2): 647; ZsHL. 119–20.

4.12. Mázli [1882] 'szerencse'. Jiddis jövevényszó, mely talán a németből is nyelvünkbe kerülhetett^a, vö. jiddis *masel, masol, mazel*^b 'szerencse; csillagzat, szerencsecsillag; végzet', hazai jiddis *mazl* 'szerencse'. A jiddis szó újhéber^c eredetű. A szóvégi *li*^d a mássalhangzó-torlódás feloldására jelent meg, vö. *cetli, hecsedli*. A *mázlista* 'szerencsés fickó' főnév [1956]^e *-sta*^f névszóképzővel alakult. A bizalmas nyelvhasználat szavai (ESz. 522).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Itt a *masel* [z] és a *mazel* ugyanazt a szót jelöli, csupán az első a német, a másik pedig a magyar helyesírás szerint. Az askenázi kiejtésben a második szótagban svá [ə] található, amely további gyengülés folytán megrövidül vagy teljesen eltűnik: [mazəl] > [mazl].

c) Nem világos, miképp állapítható meg egyértelműen, hogy az óhéberben és a rabbínikus szövegekben egyaránt előforduló szót a jiddis éppen az újhéber korszakban (a 18. század végétől), s nem korábban kölcsönözte. Palesztinában a héber i. sz. 200-ban – a galutban (diaszpórában) még ennél is régebben – megszűnt beszélt nyelv lenni, és a következő 1700 évben főként a vallási szférára korlátozódott, jóllehet némelyek komoly műveket vagy verseket is írtak, sőt levelezést folytattak rajta.

d) Az *-l* a szótó része (*mazl*), a szóvégi mássalhangzó-torlódás feloldására csupán az *-i* toldódik be.

e) Akinek mázlija volt – mert מוֹל עַם שֵׁינֵט אַמָּאָל פֶּאַר יעדן [mazl es sheynt amol far yedn] 'egyszer mindenkire rámosolyog a szerencse' –, az a *mázlista* szót már jóval 1956 előtt olvashatta a Nyugat egyik 1923-as számában: „A Sas nem fért a bőrébe, ide-oda rohant és mindenkitől megkérdezte: »Mit szólsz, *mázlista* vagyok?»” (Molnár Á.: Gyerekek lenni).

f) Nyelvünkben *-sta* képző nincs, csak *-ista*: magánhangzóra végződő főnevekben a képző előtti utolsó magánhangzók (a görög-latin jövevényszavak *-um* végződéséhez hason-

lóan) kiesnek: *mázli* + *-ista* → **mázliista* → *mázlista*, *gárda* + *-ista* → **gárdaista* → *gárdista*, *gimnázium* + *-ista* → **gimnáziumista* → *gimnazista* (á ~ a).

Kiegészítés:

מזל (= מזל) **mazl, masl** '1. szerencse, 2. sors'

I. A jidd. מזל [mazl], (többes) מזלות [mazoles] 'sors, szerencse' előzménye a bibliai héb. מָזָל [mazzāl] '⟨érdemtelen, váratlan⟩ szerencse', vö. újhéb. מָזָל [mazzāl] 'csillagállás, szerencse' < akk. *mazzāzu(m)*, *manzāzu(m)* 'csillagállás' ~ arámi מָזָלָא [mazzālā] '1. csillag, 2. a sors csillaga, szerencse, 3. őrangyal'. A 2Kir 23,5-beli מָזָלוֹת [mazzālōt] hapax legomenon magyarártása bibliafordításainkban: *égi jelek* (Károli), *szerencsecsillagok* (új református fordítás), *tizenkét jel* (új Káldi-fordítás), *csillagképek* (SZIT.).

Tulajdonképpen a jidd. מזל-טוב [mazl-tov] 'Jó szerencséd!' jelentésű, de 'Gratulálók!' értelemben használatos. Erre a válasz a kívánság kétszeres ismétlése vagy a מיט מזל זאָלט איר לעבן [mit mazl zolt ir lebn] 'Éljen szerencsével!' helyzetmondat. Üdvözlésre אין אַ מזלדיקער שעה [in a mazldiker sho] 'Jó órában legyen mondva!' kifejezés és számos változata járja. A belőle képzett melléknév מזלדיק [mazldik] 'szerencsés'. Elterjedt közmondás: אַז דאָס מזל גייט, קעלכט [az dos mazl geyt, kelbt zikh der oks] 'Ha szerencséd úgy hozza, az ökröd is megellik'. Mulatságos mondás a צו מיין דאָברע-מזל [tsu mayn dobre-mazl] 'Ez az én (rohadt) szerencsém!' (germán, szláv és sémi szavakból). Arany balladájának fordításában is felbukkan: „Die Gajim daj ham *Masel* sach / Ün sin' vün Gottes Gnad!” 'S a nép, az istenadta nép / Oly boldog rajta, Sirel'. Madách tragédiájából egy szép példa: „Kepler, shtel mir avek mayn horoskop, / di nakht hob ikh gehat a beyzn kholem, ikh tsiter; / in vos far a mazl gefint zikh mayn shtern?” 'Állítsd fel, Kepler, horoszkópomat, / Rossz álmam volt az éjjel, rettegek, / *Mi konjunktúrákban van csillagom*' (VIII. szín).

A szinonim *glik*-kel (~ ném. *Glück*) együtt gyakran előfordul tautologikus szerkezetben: „mir hobn oysgefirt undzer libe / tsu mazl un tsu glik” 'Szerelmünket *jó szerencse* igazgatta' (Szívemet lángoló). Ezt a kifejezést a német is átvette: „Woher nimmt man nur *Massel und Glück*?” 'Vajon honnan vesz az ember *szerencsét*?'; vö. jidd. ווו נעמט מען א ביסעלע מזל [vu nemt men a bisele mazl] 'Honnét vesz az ember egy kis szerencsét?'. A ném. *Massel*-ből származó ige a *vermasseln* 'tönkretesz'.

II. A kifejezést ismerte régi tolvajnyelvünk is *mazl*, *má(j)zli*, *mázel* alakban. A MSz. szerint: *mázli* 'szerencse', *mázlis* 'szerencsés (vki, helyzet)', *mázlista* '1. szerencsés ember, 2. szerencséje van, szerencsés (vki, helyzet)'. Bevonult a szó a szépirodalomba is: „Nincs összehasonlítás, hogy mennyivel nagyobb *mázli* egy zsidó szakáll nélkül, mint egy szakáll zsidó nélkül...” (Kardos G. Gy.: A történet vége).

III. Az Egyesült Államokban a *to mazel tov* (on) megőrizte eredeti 'gratulál (vmihez)' jelentését. A *Mazel Tov cocktail* '1. amerikai ital (egy rész gin és két rész Manischewitz bor), 2. Molotov-koktél (melyet az arabok a *Mazel tov!* felkiáltással hajtanak el)'.²

A szó *mazzel* alakban a holland társalgási nyelvbe is bekerült: *hij had een reuze mazzel* 'írtó mázlija volt', *De mazzel!* 'Minden jót!'.²

Irodalom: AHWB. 638; AY. 63; BARTA 1912: 235; BBW. 3: 224; BLAU-LÁNG 1941: 41; BUNIS 1981: 60–63; CEDH. 330.2; DAS. 335; Diáks. 98; DJBA. 653–654; DSY. 87–88; DWJH.² 128, 208; ÉKsz.² 870; ÉrtSz. 4: 971; EWUng. 2: 949; FAZAKAS 1991: 128; FWB. 4: 1961; GOLDIN 1994: 62–63; GWB. 55; HCL. 461; HMKsz. 567; HMM. 73; EPC. 322; JiddWB.² 142; JWB. 116; KATZ 2004: 11–12;

LADÁNYI 2007: 175–179; LANDMANN 1992⁴: 194–195; МАЙЗЕЛЬ 1983: 160; MASz. 289; MEYD. 240; MMA. 24; MSz. 193; MTolvSz. 36; MTsz. 86; NÁDASDY 2000: 55; NYÍRKOS 1993: 108; PIIRAINEN 1999: 31; PJSz. 33; PWB. 4: 1209; RABIN 1970: 324–325; RAJ 1999: 69–72; PEC. 490, 564–565, 568; ROSTEN 1983: 229–231, 2006²: 367; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 149–150; SRDJV. 39–40; TÁBORI–SZÉKELY 1908: 109; TESz. 2: 866; Tolv. 48; TolvSz. 31; Tsz. 45; YPP. 37; VADÁSZ 1908; WBJL. 128–129; WEHLE 1981³: 11; WEX 2006: 144–148; WIENER 1898: 344–345; WR.² 209; YEHD.² 296; ZsBp. (2): 647; ZsKözm. 28.

4.13. Meló [1877] Jiddis jövevényszó, mely a németből is nyelvünkbe kerülhetett^a, vö. jiddis *meloch*, *melōche* 'munka; mesterség; mesterségbeli fortély', német argó *maloche*, *meloche* 'ugyanaz; nehéz testi munka; foglalkozás'. A jiddis szó a 'munka' jelentésű újhéber *mēlākāh*^b főnévre vezethető vissza. A *melózik* ige [1911] -z igeképzővel, a *melós* főnév [1924] -s főnévképzővel alakult. A bizalmas társalgási nyelv szava (ESz. 527).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Lásd a 4.10. b) pontot.

Kiegészítés:

מלֹאכֶה (= מעלָאכֶה) **melokhe**, **meloche** 'munka'

I. Az újhéb. מְלָאכָה [mələ'kā] '1. munka, foglalkozás, 2. szolgálat, 3. vagyon' (< לֹאכֶה [l'k] 'küld') folytatója a kel. jidd. מלֹאכֶה, מעלָאכֶה [melokhe], (többes) מלֹאכֶס, מעלָאכֶס [melokhes] 'fizikai munka' és a nyug. jidd. *melōche*, *malōche*. A *Maloche* a Ruhr-vidéki zsidó munkások nyelvéből került be a német köznyelvbe a 20. század 20-as éveiben. Csak fizikai munkát jelent, „szellemi meló” – akárcsak a magyarban – nincsen.

Régi zsidó mondás: מלֹאכֶה איז ברֹכֶה [melokhe iz brokhe] 'a munka áldás', viszont nem árt vigyáznunk, mert *fil melokhes*, *venik brokhes* 'Sok a munka, kevés az áldás'.

II. E szót már 1882-ben rögzítette egy európai tolvajnyelvi (részint rotwelsch) szavakat közlő magyarországi kiadványunk (*meloche* '1. munka, foglalkozás, 2. mesterség, ipar', *meloche-bajesz* 'dologház' ~ rotw. *Meloche*, *Melochebajes*) és hamarosan elterjedt nálunk is: *meloch* 'munka', *melochener* 'munkás, mesterember, iparos', *melóchenoz* 'dolgozik' (itt a -z igeképző talán a *dolgoz*-analógiájára). A veláris [x] laringalizálódása után (*meloch* > *meloh*) az -o (mivel magyar szavak végén az ó mindig hosszú) megnyúlt. Bűnöző elemek betöréssel kapcsolatos kifejezései: *leim meló* 'könnyű, veszélytelen munka [= bűncselekmény]' (vö. *lejm* 'ingyenes dolog', *lejmol* 'kéreget', *lejmolás* 'kéregetés', *lejmos* 'koldus', *lejmre* '1. ingyen, 2. hiába'), *tréfli meló* 'nehéz betörés'. További származékai a *melós* '1. munkás, 2. jó munkás, 3. másokat kiszolgáló fogvatartott', *melós frájer* 'munkás' és a *melózik* '1. dolgozik, 2. büntettet elkövet, 3. árulja magát (prostituált)'. Megörökítette az irodalom is: „Ha simon a *meló*, fiatal a dohány!” 'Ha nincs munka, kevés a pénz!' (Kassák L.: Munkanélküliek). Madách tragédiájában a *mesterlegény* fordítása *bal-melokhe* (XI. szín).

Humoros, köznyelvi változata a *melódiá*, jelentése: '1. munka, 2. zenész, színész fellépése, 3. büntett' → *melódiázik* 'dolgozik'. A katonai szleng *melódiás*-a 'konyhai kisegítő munkás'. A középiskolás és egyetemista diákok állásközvetítő irodájának találó neve *Meló-Diák*.

III. A szó a németben ma is számos kifejezésben előfordul: nyelvj. (Berlin) *Maloche* 'mesterfogás', *Maloche machen* 'tiltott dolgot művel börtönben (például alkoholt csempész be)'. Összetételekben a -*maloche*r már csak a cselekvés végrehajtóját jelző képzőszerű elem:

rotw. (Münster) *femenmalocher* 'kézműves', *kowenmalocher* 'ruhakészítő', *kulturmaloche* 'kulturális dolgozó', *lapanenmalocher* 'építőmunkás'.

A holl. *meloochemen*, *melogem* '1. munka, 2. szerszám, eszköz', *meloochemen* 'nemi viszonyt folytat vkivel'. A cseh tolvajnyelv nemcsak a jiddis főnevet vette át, hanem számos származékkal gyarapította idevonatkozó szókincsét is: *melouch* és (a kicsinyítő képzős) *meloušek* '1. lopás, 2. illegális munka', *melouchár* 'illegális munkát végző személy', *melouchárský* 'melós (mn)', *melouchárit* 'melózik', *meloucháreni* 'meló-'. Az orosz а *мелоче* főnevet 'üzlet, megállapodás' jelentésben ismeri.

Irodalom: BÁRCZI 1931: 288, 88; BARTA 1912: 235; BBW. 3: 194; БСРЖ. 345; CEDH. 348.1; Diáks. 100; DWJH.² 124–125; ÉKsz.² 916; ÉrtSz. 4: 1241; EWUng. 2: 958; FAZAKAS 1991: 128; GALGÓCI 1901: 86; GIRTLE 1998: 159, 171; GWB. 57; HANGB. 172; HCL. 475; HMM. 37, 62, 64, 71; EPC. 337; JL. 4/2: 1263; JWB. 118; LANDMANN 1992⁴: 200; MASz. 259, 305; MBSz. 145, 157, 208; MEYD. 248; MKSz.² 213; MMA. 25; MSCS. 107; MSz. 203–204; MTolvSz. 34, 37–38, 44, 48; MTsz. 87; PIIRAINEN 1999: 28; PJSz. 33; PWB. 4: 1146–1147; ROSTEN 2006²: 383; RWB. 5: 793; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 158; SRDJV. 79; TESz. 2: 884; Tolv. 49; TolvSz. 31; Tsz. 45; VČAS. 432; WBJL. 126–128; WEXLER 2006b: 237–238; WR.² 214; YEHD.² 304; ZsBp. (2): 647; ZsKözm. 39.

4.14. Pajesz [1884] 'az ortodox izraelita férfiaknak a fül előtt lecsüngő hajtincse'. Jiddis jövevényszó, mely német közvetítéssel is nyelvünkbe kerülhetett^a, vö. jiddis *peiēs* (többes szám), *pajess* (többes szám), hazai jiddis *pejas* 'halántéktincs, pajesz'; vö. még: német *Peies* (többes szám) 'ugyanaz'. A jiddis szó a héber *pē'āh* 'a fej, a haj, illetve a szakáll széle' főnévre megy vissza. Tréfásan^b 'oldalszakáll' jelentésben is használatos (ESz. 607).

a) Lásd a 4.3. a) pontot.

b) Az 'oldalszakáll' jelentésű *pajesz* a fodrászok körében megszokott szakszó.

Kiegészítés:

פאה *peye*, *peje* 'oldaltincs'

I. Jidd. פאה [*peye*], (többes) פאות [*peyes*] < héb. פֶּאֶה [*pē'ā*] '1. vég, szél, 2. sarok, 3. oldal, 4. oldaltincs, halántékfűrt'. Rokon nyelvi megfelelőivel (~ arámi פֶּתָה [*pāthā*], szíriai arámi פֶּאֶתָה [*pēathā*] 'szél, sarok') együtt valószínűleg a פאה [*p'h*] 'elválaszt' többől származik.

II. Az 1565-ben Velencében megjelent Sulhan Arúh (héb. שולחן ארוך [*šulhan arukh*]) zsidó törvénygyűjtemény hajszálpontosan szabályozza, mennyit és milyen eszközzel szabad levágniuk a férfiaknak szőrzetükből. Dramatikus népszokások zsidó szereplőinek attribútuma a hosszú szakáll és a pajesz (vö. cseh *pejzy* 'pajesz' > *pejzák* 'zsidó', tkp. 'pajeszos'). „Széles karimájú, szeméig behúzott, fekete kalapja alatt mosolygó, vékony arcát kétoldalt vastag, szőke *pajesz* keretezi” (Kardos G. Gy.: Avraham Bogatir hét napja). A közmondás úgy tartja, hogy די גרעסטע מאמזער טראָגן די גרעסטע פֶּאֶה [*di greste mamzer trogn die greste payes*] 'a legnagyobb gazemberek hordják a legnagyobb pajeszt' (vö. a régi magyar közmondással: *minél nagyobb tolvaj, annál nagyobb keresztet vet*).

A férfiakra vonatkozó bibliai tiltást – „Ne nyírjátok le halántékokotokról a haját! Szakállad végét ne csúfítsd el!” (3Móz 19,27) – a vallásukhoz ragaszkodó zsidók mindig szigorúan betartották. Viszont üldöztetésük idején szokásaik feladására kényszerítették őket: „1938-ban sor került az első zsidótörvények kihirdetésére. A község lakosainak egy része üldözött lett saját lakóhelyén, szülőföldjén. A község főjegyzője elfogatta a Lefkovitséknál megszálló átutazókat, és a közegészségügyi törvényekre hivatkozva *levágatta a szakállukat és pajeszukat*”

(Baranyi B.: Hajdúsámson). „A szakállamat is kitépitek!” – panaszkodik Tevje a Hegedűs a háztetőn című filmben a fiatalokra, akiknek a hagyomány többé már nem szent: odáig sülyedtek, hogy képesek házasságközvetítő közbenjárása nélkül, holmi szerelemből örök frigyre lépni egymással! Ortodox zsidók hagyományos esküformája: ווי איך טראָג באַרד און פֿאָות [vi ikh trog bord un peyes] '(olyan igaz,) mint ahogy szakállt-pajeszt hordok'.

III. A szó származékai: *pajeszos*, *pajeszes*.

Irodalom: AY. 74; BARANYI 2000; BLAU–LÁNG 1941: 51; CEDH. 492.1; DWJH.² 159; ÉKsz.² 1050; ÉrtSz. 5: 605; EWUng. 2: 1097; GANZFRIED 1988: 935–936; HANGB. 210; HCL. 664; JWB. 142; LANDMANN 1992⁴: 211–212; MEYD. 290; RAJ 1999: 206–209; ROSTEN 1983: 289–290, 2006²: 454; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 218; TESZ. 3: 59; YEHD.² 355; ZsBp. (1): 267; ZsHL. 172; ZsKözm. 35.

4.15. Sakter [1782–1783] 'háziállatok rituális vágását, újszülött körülmetélését végző hitközségi alkalmazott: metsző'. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *schachten* 'háziállatot levág (az izraeli^a vallás rítusainak megfelelően)'. A szó a héber *šāḥaṭ* 'levág, leöl' alakra vezethető vissza; vö. még: német régi nyelvi *schachter*, mai német *Schächter* 'sakter'. A magyar szó belseji *k* hanghelyettesítés eredménye, vö. például *sakk*. Zsidó egyházi, bizalmas stílusértékű szó, mely helyenként a nyelvjárásainkba^b is bekerült (ESz. 716–717).

a) A zsidó vallás hivatalos neve *izraelita*, nem *izraeli*. A régiségben élt a *Mózes vallású* elnevezés is, azonban – lévén maga is szó szerkezet – belőle újabb szavak képzése akadályokba ütközik. Ezért használjuk helyette a *zsidó* vagy *izraelita* megjelölést.

b) Szlavóniában a szó egykori 'zsidó mészáros' jelentése kitágult, már alkalmazható keresztényre is.

Kiegészítés:

שחיט (= שחיט) **shakter** 'metsző'

I. A héb. שחט [šḥt] 'megöl' (< 'torkot átvág' < שחַט [šāḥaṭ] 'állat torkát elvágja (a vallási törvények szerint)') ~ palesztinai arámi שחַט [šīḥaṭ], ugar. *šḥt* 'metsző'. A kel. jidd. שעכטן [shekhtn], nyug. jidd. *schächten* 'állatot leöl' a ném. *schächten* 'állatot levág', *Schächter* 'metsző' közvetlen forrása.

II. Egy elmés versike Tóth Árpád tollából: „Nem vagyok én *sakter*, / Ámbár mindig metszek, / S mint metsző-karakter / Mindenkinék tetszek” (Dr. Sikos Csándor újabb verseiből). Régies hasonlat: *éles, mint a sakterkés*.

A szó további származékai: *sakteres*, *sakteros*, *sakteri*, *sakterség*, *sakterság*; *sakterkedik*, *sakterkodik*, *sakterol* 'sakterként működik' és a *saktol* 'háziállatot' izraelita rítus szerint levág, *sakterol*, *saktoltat*, *megsaktoltat* 'baromfit' izraelita rítus szerint, *sakterrel* vágat le'. De nyelvj. (Földeák) *sakterol* 'levág vmi állatot (nem zsidó is)'.

A régi tolvajnyelvben a *schächten* 'levág (állatot)' poliszémián alapuló tréfás jelentése: 'levág (utazókocsiról ládat vagy táskát)'.

Irodalom: BACHER 1889; CEDH. 649.2; DJBA. 1127; DT. 1546–1547; DUL.² 2: 813–814; DWJH.² 176–177; ÉKsz.² 1166; ÉrtSz. 5: 1121; EWUng. 2: 1229–1230; FKT. 123; FWB. 5: 2627–2628; GWB. 75; HCL. 814; HSED. 89; JiddWB.² 167; JWB. 153; LANDMANN 1992⁴: 222; MEYD. 411; MKözm. 196; NSWB. 4: 714; PWB. 5: 836; SCHREINER 1889; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 254; SWB.

5: 642; SzlavSz.² 2000: 473; TESz. 2: 254; 3: 477; Tolv. 63; Tsz. 58; ÚMTsz. 3: 1164, 4: 810; YEHD.² 512; WBJL. 176–177; WR.² 277; ZsL. 762.

4.16. Samesz [1897] 'izraelita templomszolga; alárendelt szerepű munkaerő'. Jiddis jövevényszó, vö. jiddis *schammes* 'a zsinagóga szolgálja, hitközségi szolgál'. A jiddis szó a rabbinikus héber^a *šammās* 'segítő, szolgál' átvétele, mely az arameus *šammēš* 'szolgál' ígére vezethető vissza. A jiddisből több más nyelvbe is átkerült, vö. német *Schammes*, amerikai^b angol *shammes*: 'a zsinagóga szolgálja'. A magyar szó 'alárendelt szerepű munkaerő, segéderő' jelentése magyar fejlemény, a bizalmas társalgási nyelvben használatos, tréfás jelentésárnyalattal (ESz. 717–718).

a) A rabbinikus héber a zsidók nyelvének Ószövetség utáni (i. e. 2. – i. sz. 5. sz.) változata.

b) A brit angolban is elterjedt *shamez* alakban.

Kiegészítés:

משמ (= שמעש) **shames, schameß** 'templomszolga'

I. A héb. משמ [šammāš] 'szolga' etimológiájának magyarázatára három elképzelés létezik: némelyek úgy vélik, végső fokon a משמ [šmšm] 'gyorsan mozog, szalad' tővel függ össze (> arámi כּשָׁמָנָה [šūšmānā] 'hangya', tkp. 'gyors rovar'), mások viszont azt feltételezik, hogy a משמ [šemeš] 'nap' jelentésű főnévből származik, és eredetileg 'a napot imádja', és 'általában' szolgál' értelme jelentésbővüléssel alakulhatott ki. E felfogás a főnév jelentését ugyancsak a משמ-től vezeti le: 'szaladó égítést' → 'nap'. A harmadik nézet a szót az egyiptomi 𓆎 {𓆎, 𓆏, 𓆐} *šms* 'követ, szolgál' (~ 𓆑, 𓆒, 𓆓 [šmsw] 'szolga') származékának tartja. A héberből a jidd. שמעש [shames], (többes) שמעשים, שמעשים [shamosim] > ném. *Schammesch, Schammes, Schammer* '1. templomszolga, 2. hímvessző'. Második jelentése ugyancsak megvan a héberben.

II. Napjainkban a *samesz* főként 'mást kiszolgáló ember, segéd', a börtönszlengben pedig 'fegyőr' értelemben él. Igei származéka a *sameszkodik, sameszkedik* 'sameszi teendőket lát el'. Mivel a *samesz* folyton a rabbi nyomában járt, nyelvjárásban (Jászkiésér) könnyen kialakulhatott a szó 'settenkedik' jelentése is.

III. Az amerikai ang. *shames, shamus* 'templomszolga' további jelentései a szlengben: '1. zsaru, őr, 2. besúgó, 3. talpnyaló' (a katonai argóból, 1944-től).

Irodalom: ÁWB. 1305–1307; AY. 82–83; BARTA 1912: 237; BLAU–LÁNG 1941: 55; CEDH. 668.2–3; DAS. 462; DSUE.⁸ 1042; DSY. 141; DT. 1602; DWJH.² 177–178; ÉKsz.² 1167; ÉrtSz. 5: 1123; EWUng. 2: 1302; FWB. 5: 2637; GWB. 76; HCL. 838–839; EPC. 494; JWB. 152; LANDMANN 1992⁴: 221; МАЙЗЕЛЬ 1983: 151; MASz. 387; MBSz. 188; ROSTEN 1983: 335–337, 2006²: 507–509; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 261; TESz. 3: 481; ÚMTsz. 4: 813; WBJL. 178–179; WR.² 278; YEHD.² 510; ZsBp. (2): 648; ZsL. 764.

4.17. Smonca [1913]^a 'üres fecsegés, fölösleges tevékenység'. Jiddis jövevényszó, esetleg német közvetítéssel is^b, vö. jiddis *schmonze* 'együgyűen tréfás történet; üres fecsegés', *schmonzes* (többes szám) 'hitelt nem érdemlő történet'.^c Vö. még: német, ausztriai német (argó) *schmonz, schmonzes* 'üres fecsegés, mellébeszélés; vicc'. A jiddis szó ismeretlen ere-

detű.^d A *smonca* szóvégi hangjára vö. *cérna*. Elavulóban lévő, bizalmas^e társalgási nyelvi szó (ESz. 740).

a) Már Juhász Gyula egyik 1908-ban írt versében olvasható a szó: „Igazgató és színésznő, / Sok *smonca* és habarék, / Egy komikus, egy zongorás, / Ezt úgy hívják: kabaré” (Aktuális strófák). Két évvel később Karinthy könyvismertetésében is felbukkan: „Gépiesen létrehozott metafizikai *smoncákon* elámolyog és örül, mint bolond a sipkájának, ha ilyesmi jött ki: »az agy befogadóképessége: ürtartalom«” (Aszlányi: Új evolúciók).

b) Lásd a 4.3. a) pontot.

c) A szó jelentése: '1. semmiség, jelentéktelen valami, 2. tréfás, könnyű történet, 3. üres beszéd'. A ném. *Schmonzeß* 'ostobaság', s Ausztriában *Schmonzes* (főleg többes) '1. üres beszéd, 2. értéktelen holmi', a frankfurti nyelvjárásban 'lódítás'; vö. rotw. (Münster) *schmonseln* 'mond, elbeszél'. A magyarban a többes számú jiddis forma nem él.

d) A szó a kfn. *schmunzen* 'mosolyog' ige származéka.

e) Az ÉKsz.² a szót vulgáris töltetűnek tartja, a MSz. szerint (*rit, av*).

Kiegészítés:

שמעון *shmontses, schmonzeß* '1. apróság, 2. fecsegés'

I. A jiddis szó töve a héb. שמע [šm] 'hall' ige (~ héb. שמע [šāma] 'hall, hallgat, engedelmeskedik' ~ akk. *šmū[m]* 'hall', ugar. *šm* 'hall').

II. A képviselőházi napló 32. kötetének 313. lapján olvassuk: „Én annyira hazafiasnak tartom a t. miniszterelnök úr intenczióit, hogy nem is tudom komolyan venni, *smonczák*-nak [eredeti kiemelés – B. J. A.] tekintem és parlamenti kis csipkedéseknek, mikor ő ezt aláhúzza”.

A nyelvj. *smanca* jelentése 'hazugság', igei származéka a *smonczik*.

III. Az észak-erdélyi szász nyelvjárásban a *Schmonzes* jelentése 'selejtés áru'.

Irodalom: AHWB. 1211–1212; BBW. 4: 1172; BLAU–LÁNG 1941: 58; CEDH. 1987: 667.2; DT. 1598; DWJH.² 187; ÉKsz.² 782, 1187; ÉrtSz. 5: 1225; EWUng. 2: 1340; FAZAKAS 1991: 153; FKT. 123; FWB. 5: 2762; HMM. 101; JWB. 156; MEYD. 408; MMA. 28; MSz. 273; NSWB. 4: 890; ÖWB.³⁹ 517; PWB. 5: 1193; ROSTEN 2006²: 536; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 261; TESz. 3: 562; TOLNAI 1917; VERSCHIK 2000: 9; WBWM. 656.

4.18. Sóher [1862] 'pénztelen; fukar'. Jiddis jövevényszó, a jiddis előzmény azonban vitatott. 1. jiddis *schacherer, socher, ssaucher* 'zsibárus, vándorló árus'. A szó a jiddis *sachern, sacheren* 'kereskedik, üzletel' igeire vezethető vissza. A föltehető jelentésváltozás a 'szegény zsibárus' > 'szegény, pénztelen' > 'kicsinyes, szűkmarkú' lehetett. 2. Jiddis *schocher, schochor* 'fekete'. E szó az ar. *šāḥōr* 'fekete (haj, napégette arc, ló)'^a átvétele. Vö. még: német (argó) *schocher* 'fekete'. A jelentés-összefüggésre vö. német *schwarz* 'fekete', argó 'szegény, pénztelen'. A *sóher* 'fukar, szűkmarkú' jelentése magyar fejlemény. Bizalmas használatú szó (ESz. 742–743).

a) Az arámi שחרת [šḥrth] 'feketeség', a szíriai arámi שִׁחְרָא [šōḥrā] 'szén'.

Kiegészítés:

סוחר (= סוֹחֵר) *soykher, Bojcher* 'kereskedő'

I. A kel. jidd. סוחר [soykher], (többes) סוחרים [sokhrim] 'üzletember, kereskedő', nyug. jidd. *saucher, socher* [s-] az óhéb., középkori héb. סוֹחֵר [sōḥēr] 'kereskedő', סוֹחֵר

[sahrān] 'házaló' származéka. A héb. סָהַר [sāhar] '1. vándorol, 2. kereskedik' ige a rokon nyelvekben is hasonlót jelent; vö. szír סָהֹרָא [sāḥōrā] 'vándorló koldus', akk. *saḥāru(m)* 'megfordul (vhol)'. A rotw. *schachern* '1. vásárol, 2. kereskedik, 3. lop'. Vö. ném. nyelvj. (Pfälzisch) *Schacherjüde* 'zsidó kereskedő', (hamburgi, rajnai) *schachern* '1. kereskedik, 2. csereberél (gyermek)'.

A szó megfejtésére tett egyik megoldási kísérlet sem megnyugtató: az első elképzelés alapján tisztázatlan, miképp magyarázható az *sz* ~ *s* hangváltozás, a második pedig a jelentésváltozásra nem nyújt kielégítő megoldást.

II. Száz évvel ezelőtti dokumentumokban fennmaradt a *sóher* '1. lakat, 2. véső, kisebb feszítővas' jelentése is (~ *sóherol* 'felnyit, felfeszít'). Manapság főként '1. pénztelen, 2. zsu-gori'. Kosztolányi egyik bohókás rigmusa: „Te *sóhereknek sóhere*, itt van neked egy *lóhere*” (A nőemancipáció lélektana). Valaha a 'szegény ember'-t *sóher ipszé*-nek is nevezték.

Származékai a *sóheren*, *sóherül* 'pénztelenül' és a *sóherség*, *sóherság*. A szegényesen öltözött személyt régen *sóher hát*-nak hívták.

III. Idetartoznak még a következő európai nyelvekben előforduló, többnyire szleng stílusminősítésű jiddis jövevényszavak: cseh *čachr* 'csalás', *čachrovat* 'csal', *čachrář* 'csaló'; le. *szachrować* 'szélhámoskodik', *szachraj* 'szélhámos', ukr. *uaxpaiŭ*, *uaxpaiŭka* 'csaló', *uax-paičmo* 'csalás', bel. *uaxpowaŭ* 'csal', or. *uyxep*, *uoxep* 'csaló' (először nyilván 'tisztességtelen kereskedő' értelemben, majd jelentésmezeje kitágult), *uaxep-maxep* 'hanyagul', *uaxpowaŭ* 'szélhámoskodik', lit. *šachruoti* 'szélhámoskodik', észt *saherdama* 'kereskedik, alkudozik'.

Irodalom: AHWB. 1005–1008; BARTA 1912: 239; BLAU–LÁNG 1941: 59; БСРЖ. 700; CEDH. 437.3, 440.3, 651.3; Diáks. 124; DJBA. 1129; DT. 972; DWJH.² 176; ÉKsz.² 1188; ÉrtSz. 5: 1230–1231; ЭСРЯ.² 4: 415; EWUng. 2: 1343; FAZAKAS 1991: 153; GWB. 75; HCL. 583; HWB. 5: 37; EPC. 351; MASz. 395; MEYD. 271; MMA. 29; MSz. 272; MTolvSz. 44; MTsz. 97; PJSz. 40; PWB. 5: 828; RWB. 5: 832; SPIVAK–BLUMGARTEN 1911: 192–193; TESz. 3: 568; Tolv. 66; TolvSz. 36; Tsz. 57; WBJL. 171–173; WEXLER 2006b: 226; WIENER 1898: 343; WR.² 276–277, 295–296; YEHD.² 334; ZsBp. (2): 648.

(Folytatjuk.)

BALÁZSI JÓZSEF ATTILA